

اثربخشی آموزش مهارت‌های هوش اخلاقی بر سازش‌یافتگی (عاطفی، آموزشی، اجتماعی) دانش‌آموزان زورگو
 علی شیخ‌الاسلامی^۱، نسیم محمدی^۲

The effectiveness of moral intelligence skills training on adjustment (emotional, educational, social) in bully students

Ali Sheykholslami¹, Nasim Mohammadi²

چکیده

زمینه: تحقیقات نشان داده است که آموزش مهارت‌های هوش اخلاقی اثرات مؤثری بر سازش‌یافتگی‌های عاطفی، آموزشی و اجتماعی دارد، اما آیا این آموزش‌ها می‌تواند بر دانش‌آموزان زورگو نیز مؤثر باشد؟ **هدف:** این پژوهش با هدف تعیین اثربخشی اثربخشی آموزش مهارت‌های هوش اخلاقی بر سازش‌یافتگی (عاطفی، آموزشی، اجتماعی) دانش‌آموزان زورگو انجام گرفت. **روش:** روش پژوهش نیمه آزمایشی با طرح پیش‌آزمون - پس‌آزمون با گروه گواه اجرا شد. جامعه‌ی آماری پژوهش را تمامی دانش‌آموزان در حال تحصیل دوره‌ی متوسطه دوم شهر اردبیل در سال تحصیلی ۹۸-۱۳۹۷ تشکیل می‌دادند. با استفاده از روش نمونه‌گیری تصادفی خوشه‌ای، ۴۰ دانش‌آموز انتخاب شده و به‌طور تصادفی در گروه آزمایش (۲۰ نفر) و گروه گواه (۲۰ نفر) جایگزین شدند. شرکت‌کنندگان گروه آزمایش، ۱۱ جلسه آموزش مهارت‌های هوش اخلاقی بوربا (۲۰۰۵) را دریافت نمودند. برای جمع‌آوری داده‌ها از پرسشنامه‌ی سازش‌یافتگی سینها و سینگ (۱۹۹۳) و پرسشنامه‌ی تجدید نظر شده زورگو / قربانی اولویوس (۱۹۹۸) استفاده شد. داده‌ها با روش تحلیل کوواریانس چندمتغیری مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند. **یافته‌ها:** یافته‌ها نشان داد که دانش‌آموزان زورگو گروه آزمایش نسبت به دانش‌آموزان زورگو گروه گواه در پس‌آزمون به‌طور معناداری سازش‌یافتگی (عاطفی، آموزشی، اجتماعی) بیشتری داشتند ($p < 0/01$). **نتیجه‌گیری:** بنابراین، می‌توان از آموزش مهارت‌های هوش اخلاقی برای افزایش سازش‌یافتگی (عاطفی، آموزشی، اجتماعی) دانش‌آموزان زورگو استفاده کرد.

واژه کلیدی‌ها: مهارت‌های هوش اخلاقی، سازش‌یافتگی، دانش‌آموزان زورگو

Background: Research has shown that moral intelligence skill training has effective impacts on emotional, educational, and social adjustment, but could these trainings be also effective on bully students? **Aims:** The purpose of this study was to investigate the effectiveness of moral intelligence skills training on adjustment (emotional, educational, social) in bully students. **Method:** The research method was a quasi-experimental design with control group. The statistical population of the study included all high school students of the city of Ardabil in the academic year 2018-2019. 40 students were selected by using cluster random sampling and were randomly assigned to the experimental (20 individuals) and control groups (20 individuals). The experimental group received 11 sessions of Borba (2005) moral intelligence skills training. To collect data, Sinha and Sing (1993) Adjustment Questionnaire and Olweus (1998) Bully/victim Questionnaire-revised were used. Data were analyzed by multivariate analysis of covariance. **Results:** The results showed that bully students in the experimental group had significantly more adjustment (emotional, educational, social) than the students in the control group in the post-test ($p < 0/01$). **Conclusions:** Therefore, moral intelligence skills training can be used to increase adjustment of bully (emotional, educational, social) students. **Key words:** Moral intelligence skills, Adjustment, Bully students

Corresponding Author: a_sheikholslami@yahoo.com

^۱ دانشیار، گروه مشاوره دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران (نویسنده مسئول)

^۱ Associate Professor, Department of Counselling, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran (Corresponding Author)

^۲ دانشجوی دکتری مشاوره، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران

^۲ Ph D Student of Counseling, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran

پذیرش نهایی: ۹۸/۰۴/۲۷

دریافت: ۹۸/۰۲/۲۸

مقدمه

مسائل و مشکلات مربوط به دانش آموزان، معلمان، والدین و به طور کلی مدارس و نظام آموزش و پرورش بسیار پیچیده و متنوع بوده که نیازمند بررسی و شناخت بیشتری می‌باشند، یکی از مشکلاتی که تقریباً در تمام مدارس دنیا وجود دارد پدیده‌ی زورگویی در مدرسه می‌باشد. زورگویی^۱ در مدارس مشکل بزرگی است که ۲۰ تا ۲۶ درصد دانش آموزان را تحت تأثیر خود قرار می‌دهد (جونز، اسپنوزا و اسکاتر، ۲۰۱۶). در گستره پژوهش‌های رفتاری، بررسی نقش عوامل تحولی و شناختی در رفتارهای زورگویانه، مد نظر بوده است (نجاتی، میرنسب و فتحی‌آذر، ۱۳۹۶). براساس نظریه اولویوس و دیگر نظریه‌پردازان این حوزه رفتار زورگویانه شامل پهنه وسیعی از رفتارهای مخرب است که به طور منظم و در یک دوره‌ی گستره زمانی باعث قربانی شدن افراد به سه شکل جسمانی^۲، کلامی^۳ و عاطفی^۴ و یا روانشناختی^۵ می‌شود (بریت و الیویرا، ۲۰۱۳).

از جمله عواقب نامطلوب زورگویی می‌توان به تنهایی، کاهش اعتماد به نفس، مشکلات روان‌تنی، افکار خودکشی بالا و اقدام به خودکشی در بزرگسالی، مشکلات در روابط عاشقانه در بزرگسالی - ازدواج (پپلر و همکاران، ۲۰۰۶)، سوء استفاده از مواد، اضطراب، حمل سلاح، مشکلات سازش‌یافتگی، مشکلات در ایجاد روابط با همسالان "دوست‌یابی"، اختلال شخصیت و رفتارهای ضداجتماعی و کاهش همدلی (واندریبت و آگوستین، ۲۰۱۰) اشاره کرد. درباره‌ی شیوع زورگویی در جوامع مختلف آمارهای مختلفی گزارش شده است. جی، یوان، سایونگ، زگینگ، زو و لن (۲۰۱۵) در پژوهشی در کشور چین نشان داده‌اند که ۷/۱ درصد دانش آموزان، زورگو، ۴/۸ درصد قربانی و ۲/۶ درصد دانش آموزان زورگویی / قربانی را گزارش کرده‌اند. ریکاردو، ریکاردو، آندرسا و دیگو (۲۰۱۳) نشان داده‌اند که در بین کودکان مدرسه‌رو، شیوع زورگویی و قربانی زورگویی به ترتیب ۷/۱ و ۱۰/۲ درصد می‌باشند. در آلمان نیز، جانسن، وینسترا، اورمل، فرهولشت و راینولد (۲۰۱۱) نشان داده‌اند ۳۵/۵ درصد از دانش آموزان ۱۱ ساله درگیر زورگویی بوده‌اند. در ایران نیز در رابطه با شیوع زورگویی، پژوهش‌های متفاوتی صورت گرفته است. لطفی (۱۳۹۳) نشان داده است شیوع زورگویی در بین

دانش آموزان ۳۸/۴ درصد می‌باشد.

پژوهش در زمینه‌ی زورگویی، مملوء از گزارش پیامدهای روانشناختی و رفتار منفی دانش آموزان درگیر در زورگویی است. مخصوصاً زورگوها عصبانی تر هستند و در مقایسه با آنهایی که درگیر زورگویی نیستند، دارای مشکلات نمو و سلوک بیشتری هستند و قربانی‌ها دارای افسردگی و تنیدگی و اضطراب هستند و مشکلات روانشناختی و مشکلات دوست‌یابی داشته و در اجتماعی شدن مشکل دارند و زورگویان سازش‌یافتگی کمتری دارند (ریگی، ۲۰۱۰؛ به نقل از شیخ الاسلامی، سلیمانی و محرم‌زاده، ۱۳۹۷). در واقع دانش آموزان زورگو نسبت به دیگر دانش آموزان عادی سازش‌یافتگی اجتماعی کمتری را از خود بروز می‌دهند. سازش‌یافتگی به معنای توانایی فرد برای تطابق با محیط اطراف خود تعریف می‌شود و دارای ابعاد مختلفی از جمله، اجتماعی، خانوادگی، عاطفی، بهداشتی، تحصیلی و غیره می‌باشد (باچم و کاسی، ۲۰۱۸). هر انسانی آگاهانه یا ناخودآگاه می‌کوشد تا نیازهای متنوع و گاه متعارض خود را در محیط زندگی برآورده کند و از آنجا که باید نیازهای خود را در قالب ساختار اجتماعی برآورده کند، سازش‌یافتگی او، سازش‌یافتگی اجتماعی است. سازش‌یافتگی اجتماعی می‌تواند تأثیری مستقیم بر سلامت روان داشته باشد (نمازی و سهرابی، ۱۳۹۷). سلامت روان فرد نه تنها بر خود فرد و خانواده بلکه بر کل جامعه تأثیر می‌گذارد (آستین و همکاران، ۲۰۱۵). سازش‌یافتگی هماهنگ ساختن رفتارها به منظور برآورده ساختن نیازهای محیطی است که غالباً مستلزم اصلاح تکانه‌ها، هیجان‌ها یا بازخوردها است (منظری توکلی، کدیور، حسن‌آبادی و عرب‌زاده، ۱۳۹۷). با توجه به اینکه سازش‌یافتگی یکی از اصلی‌ترین نشانه‌های بهزیستی روانی محسوب شده و اهمیت آن در تمام جنبه‌های زندگی اعم از فردی، خانوادگی، تحصیلی، شغلی و اجتماعی روشن است و این موضوع که انسان از طریق سازش‌یافتگی با شرایط دیگر، اضطراب، تنیدگی و افسردگی را در خود کاهش می‌دهد، بهزیستی روانی خود را حفظ می‌کند و زمینه را برای موفقیت خود فراهم می‌آورد (نجاری و همکاران، ۱۳۹۷)؛ می‌تواند نقش مهمی در بروز رفتارهای مثبت در نوجوانان زورگو فراهم کند.

4. verbal
5. psychological

1. bullying
2. physical
3. emotional

بوده است. پهلوان و ابراهیمی نژاد (۱۳۹۵) در پژوهشی تحت عنوان "تعیین اثربخشی آموزش هوش اخلاقی بر ارتباط مثبت با دیگران در دختران مقطع دوم دبیرستان" به این نتیجه رسیدند که اجرای مداخله هوش اخلاقی می‌تواند باعث افزایش ارتباط مثبت با دیگران در گروه آزمایش نسبت به گروه گواه شود. نقاش‌زاده و صباحی‌زاده (۲۰۱۶) در پژوهشی تحت عنوان "اثربخشی آموزش هوش اخلاقی بر تعاملات اجتماعی" به این نتیجه رسیدند که در نتیجه آموزش هوش اخلاقی، هم از جنبه شناختی، هم رفتاری و عاطفی تغییراتی در تعاملات اجتماعی و موقعیت‌های فردی کودکان به دست آمد. لی (۲۰۱۶) در پژوهشی تحت عنوان "اثربخشی آموزش هوش اخلاقی بر سازش‌یافتگی اجتماعی در بین دختران و پسران دارای مشکلات رفتاری" به این نتیجه رسیدند که با آموزش هوش اخلاقی به کودکان، می‌توان شیوه‌های رفتار صحیح از جمله بهبود روابط اجتماعی و کاهش مشکلات رفتاری را در آنها افزایش داد.

بنابراین، با توجه به تأیید اثربخشی آموزش هوش اخلاقی بر متغیرهای روانشناختی، اجتماعی و رفتاری در پژوهش‌های مختلف و از آنجایی که پژوهشی با عنوان اثربخشی آموزش هوش اخلاقی بر سازش‌یافتگی دانش‌آموزان زورگو انجام نگرفته است، این پژوهش با هدف بررسی اثربخشی آموزش مهارت‌های هوش اخلاقی بر سازش‌یافتگی (عاطفی، آموزشی، اجتماعی) دانش‌آموزان زورگو انجام گرفت. در این پژوهش فرضیه‌های زیر مد نظر بودند:

۱. آموزش مهارت‌های هوش اخلاقی بر سازش‌یافتگی کلی دانش‌آموزان زورگو اثربخش است.
۲. آموزش مهارت‌های هوش اخلاقی بر سازش‌یافتگی عاطفی دانش‌آموزان زورگو اثربخش است.
۳. آموزش مهارت‌های هوش اخلاقی بر سازش‌یافتگی آموزشی دانش‌آموزان زورگو اثربخش است.
۴. آموزش مهارت‌های هوش اخلاقی بر سازش‌یافتگی اجتماعی دانش‌آموزان زورگو اثربخش است.

روش

روش پژوهش، جامعه آماری و روش نمونه‌گیری: این پژوهش از نظر هدف، کاربردی بوده و از لحاظ روش، آزمایشی می‌باشد که در آن از طرح پیش‌آزمون - پس‌آزمون با گروه گواه استفاده شده است. جامعه آماری پژوهش شامل تمامی دانش‌آموزان در حال تحصیل دوره‌ی متوسطه دوم شهر اردبیل در سال تحصیلی ۹۸-۱۳۹۷

بنابراین، دانش‌آموزان زورگو به خاطر سازش‌یافتگی پائینی که دارند، نیازمند توجه بیشتر و انجام مداخله‌هایی هستند که موجب افزایش سطح سازش‌یافتگی آنها شود. در سال‌های اخیر، روانشناسی از مفاهیم و مداخله‌های متفاوتی تأثیر پذیرفته که یکی از آنها هوش اخلاقی می‌باشد. هوش اخلاقی با دارا بودن عامل‌های اخلاق‌مدار مانند احترام، بخشش، آرامش و صلح، انصاف، عدالت و مواردی از این قبیل ظرفیت اخلاقی دانش‌آموزان را ارتقاء داده و به دانش‌آموزان این احساس را القاء می‌کند که آنها این توانایی را دارند که مسئولیت انتخاب‌ها و فعالیت‌ها را از نظر اخلاقی بر عهده بگیرند و بدین نحو شایستگی‌های اخلاقی را در دانش‌آموزان نهادینه کرده و باعث نفوذ اصول اخلاقی در چارچوب فکری دانش‌آموزان می‌گردد (شهبازیان خونیق، حسنی و محمودی، ۱۳۹۷). در واقع هوش اخلاقی به مثابه یک راهنما برای افراد عمل می‌کند و انسان‌ها را در اعمال هوشمندانه و بهینه‌یاری می‌رساند (شهبازیان خونیق، حسنی و سلیمانی، ۱۳۹۷).

هوش اخلاقی خط سیر اخلاقی فرد را در زندگی و دنیای کار تعیین و از بروز اعمال بزهکارانه و خلاف قانون جلوگیری می‌کند و باعث رعایت اخلاق در تصمیم‌گیری‌ها می‌شود (بائو، ژانگ، لای، سان و وانگ، ۲۰۱۵). دانش‌آموزانی که مفاهیم اخلاقی نظیر خویش‌داری، صبر و بخشش در روابط بین‌فردی را بیاموزند و بتوانند خشم خود را مهار کنند، سازش‌یافتگی اجتماعی بالاتری دارند (درتاج، مصائبی و اسدزاده، ۱۳۸۸). افرادی که هوش اخلاقی بالایی دارند گرمی و صمیمیت بیشتری نسبت به دیگران نشان می‌دهند، با دوستانشان مهربانند و به نیازهای آنها حساس‌ترند (گینی، پوزولی و هیمل، ۲۰۱۴)، هر قدر هوش اخلاقی در دانش‌آموزان بالاتر باشد، آنها علاوه بر تلاش برای کسب خواسته‌های خود به روش درست، با دشواری کم‌تری با هم‌کلاسی‌ها و معلم‌ها رابطه برقرار می‌کنند و این توانمندی سبب می‌شود راحت‌تر مشکلات درسی خود را از دوستانشان بپرسند و در ارتباط با معلم‌ها راحت‌تر باشند و هنگام نیازمندی، یاری‌گران بیشتری در اطراف خود داشته باشند (یاسمی‌نژاد، ۱۳۹۳). رضاپور میرصالح، خردمند و شاهدی (۱۳۹۶) در پژوهشی تحت عنوان "اثربخشی آموزش هوش اخلاقی بر عملکرد اجتماعی و مشکلات رفتاری" به این نتیجه رسیدند که بین دو گروه گواه و آزمایش در عملکرد رفتاری و روابط اجتماعی تفاوت معناداری وجود داشت و آموزش هوش اخلاقی بر بهبود عملکرد اجتماعی کودکان و کاهش اختلالات رفتاری آنها تأثیرگذار

پرسشنامه‌ی اولیه‌ی اولویوس (۱۹۸۶)، دارای ۴۰ ماده و یک مقیاس ۵ رتبه‌ای بود، اما پرسشنامه‌ی تجدیدنظر و کوتاه شده‌ی آن (اولویوس، ۱۹۹۸) ۱۸ ماده دارد و دارای یک مقیاس ۳ رتبه‌ای است. پرسشنامه‌ی زورگو / قربانی اولویوس از دانش‌آموزان سؤال می‌کند که آیا «در چند ماه گذشته» دیگران را مورد زورگویی قرار داده‌اند، یا توسط دیگران مورد زورگویی واقع شده‌اند. دانش‌آموزان به سؤالات به بهترین وجه طرز تفکر یا احساس آنها در طی ۲ یا ۳ ماه گذشته تاکنون را بیان می‌کند، پاسخ می‌دهند. پرسشنامه‌ی اولویوس (۲۰۰۲) مهمترین و پر استفاده‌ترین زمینه‌یابی زورگویی در جهان می‌باشد. در مطالعه‌ی رضاپور، سوری و خداکریم (۱۳۹۲) به منظور بررسی ویژگی‌های روانسنجی نسخه فارسی مقیاس‌های ارتکاب زورگویی و قربانی شدن، در مدارس راهنمایی نشان دادند پرسشنامه مذکور از خصوصیات قابلیت اعتمادسنجی قابل قبولی برخوردار است. سروش‌زاده (۱۳۹۱) نیز قابلیت اعتماد این پرسشنامه را به روش آزمون - باز آزمون با استفاده از ضریب آلفای کرونباخ برابر ۰/۸۲ به دست آورد.

شیوه‌ی اجرای پژوهش و خلاصه جلسات آموزشی: آموزش مهارت‌های هوش اخلاقی در ۱۱ جلسه‌ی ۶۰ الی ۹۰ دقیقه‌ای به صورت آموزشی در قالب سخنرانی، بحث و گفتگو، پرسش و پاسخ و انجام تمرینات عملی انجام گرفت. خلاصه جلسات برنامه‌ی آموزشی هوش اخلاقی در جدول زیر ارائه شده است.

بودند. برای انتخاب نمونه ابتدا با استفاده از روش نمونه‌گیری تصادفی خوشه‌ای از میان نواحی آموزش و پرورش شهر اردبیل یک ناحیه انتخاب شد. سپس از بین مدارس پسرانه‌ی دوره‌ی متوسطه‌ی دوم این ناحیه، دو مدرسه انتخاب شد، پرسشنامه‌ی زورگویی بین دانش‌آموزان این مدارس توزیع گردید، و در نهایت ۴۰ دانش‌آموز که بیشترین نمره را در پرسشنامه‌ی زورگویی بدست آورده بودند، انتخاب شده و به‌طور تصادفی در گروه آزمایش (۲۰ نفر) و گروه گواه (۲۰ نفر) جایگزین شدند. ملاک‌های ورود عبارت بودند از: ۱- همزمان با شرکت در پژوهش، از خدمات روانشناختی و روان‌درمانگری دیگری استفاده نکنند. ۲- اختلالات روان‌پزشکی نداشته و داروهای روان‌پزشکی مصرف نکنند. ۳- در مدت پژوهش، تحت مشاوره‌ی گروهی دیگری نباشند. ملاک‌های خروج نیز عبارت بودند از: ۱) عدم رضایت برای ادامه‌ی شرکت در پژوهش (۲ غیبت در بیش از دو جلسه از جلسات آموزشی (۳ ناتوانی در انجام برنامه‌ی های جلسات آموزشی).

ابزار

پرسشنامه‌ی سازش‌یافتگی برای دانش‌آموزان دبیرستانی^۱: این پرسشنامه در سال ۱۹۹۳ توسط سینها و سینگ در هندوستان تهیه شده است. این پرسشنامه شامل ۶۰ سؤال و سه خرده مقیاس سازش‌یافتگی عاطفی (۱ تا ۲۰)، سازش‌یافتگی آموزشی (۲۰ تا ۴۰) و سازش‌یافتگی اجتماعی (۴۰ تا ۶۰) است. نمره‌گذاری این پرسشنامه به صورت به (۱) و خیر (۰) می‌باشد. برای پاسخ‌های نشانگر سازش‌یافتگی نمره‌ی یک و برای پاسخ‌های نشانگر ناسازش‌یافتگی نمره‌ی صفر منظور می‌گردد. بنابراین، نمره‌ی بالا نشان دهنده‌ی سازش‌یافتگی و نمره‌ی پایین نشان دهنده‌ی ناسازش‌یافتگی می‌باشد. حداقل نمره ۰ و حداکثر آن ۶۰ می‌باشد. سازندگان این ابزار ضریب قابلیت اعتماد آن را با روش‌های دو نیمه کردن، باز آزمایی و کودر ریچاردسون به ترتیب ۰/۹۵، ۰/۹۳ و ۰/۹۴ گزارش کرده‌اند. نویدی (۱۳۸۷) با اجرای این پرسشنامه بر روی دانش‌آموزان دبیرستانی، ضریب آلفای کرونباخ برای سازش‌یافتگی کلی را ۰/۸۲ و برای سازش‌یافتگی اجتماعی ۰/۶۵، سازش‌یافتگی عاطفی ۰/۵۶ و سازش‌یافتگی آموزشی ۰/۷۶ گزارش کرده است.

پرسشنامه‌ی تجدیدنظر شده‌ی زورگو / قربانی اولویوس^۲:

^۲. Olweus Bully/Victim Questionnaire-Revised (OB/VQ-R)

^۱. Adjustment Inventory for high School Students

جدول ۱. خلاصه جلسات آموزش مهارت‌های هوش اخلاقی (بویا، ۲۰۰۵)		
جلسه	عنوان	محتوا و فنون و شرح جلسه
اول	معارفه	مشخص کردن هدف گروه و معرفی برنامه آموزشی پیش‌رو، بررسی قوانین گروه، تأکید بر مشارکت همه در بحث‌ها.
دوم	احترام	تعریف فضیلت و احترام و ضرورت پرداختن به آن، پیامدهای فقدان احترام در جامعه، تأکید بر قانون طلایی "با دیگران طوری رفتار کن که دوست داری با خودت رفتار شود"، ارزیابی و تفسیر شیوه‌های بی‌احترامی، ارزیابی بازخورد فردی در مورد اختلاف نظر در روابط که منجر به بی‌احترامی می‌شود.
سوم	مهربانی	تعریف مهربانی، مصادیق مهربانی در روابط بین فردی، پیامدهای فقدان مهربانی در روابط بین فردی، بحران عدم مهربانی و زوال نزاکت و مراحل ایجاد آن. شناسایی خطاهای شناختی مؤثر بر نامهربانی در روابط بین فردی و مقابله با آنها.
چهارم	همدلی	آشنایی با تعریف همدلی، اهمیت و ضرورت همدلی و تأثیر آن بر روابط بین فردی، بیان مصادیق همدلی در رابطه، ارزیابی و تغییر شیوه‌های حاکی از عدم همدلی، آموزش گوش دادن فعال.
پنجم	وجدان (مسئولیت)	ارائه تعریف، اهمیت و ضرورت فضیلت وجدان و تأثیر آن بر روابط بین فردی، آشنایی با مصادیق وجدان در زندگی، آشنایی با پیامدهای قضاوت‌های غیروجدانی.
ششم	خویشتن‌داری	آشنایی با تعریف، اهمیت و ضرورت خویشتن‌داری و تأثیر آن بر روابط، آشنایی با مصادیق خویشتن‌داری در زندگی، توضیح و شناسایی رفتارهای خویشتن‌مدارانه، آشنایی با فواید خویشتن‌داری در زندگی، روش‌های ایستادگی در برابر وسوسه‌ها.
هفتم	انصاف	آشنایی با تعریف، اهمیت و ضرورت فضیلت انصاف در زندگی و تأثیرات آن، معرفی مصادیق انصاف در زندگی و روش‌های ایجاد و تقویت آن، اجرا و آموزش فن تصویرسازی مثبت راجع به خاطرات و رفتارهای مثبت همکلاسی، تمرین مقابله با پیش‌داوری، تمرین احترام به تفاوت‌ها.
هشتم	بردباری	آشنایی با تعریف، اهمیت و ضرورت و تأثیرات فضیلت بردباری در روابط، مقایسه افراد متفعل، پرخاشگر و قاطع، بررسی عکس‌العمل افراد در موقعیت‌های خشم برانگیز، بررسی ویژگی افراد ماهر در کنترل خشم، آموزش مهارت‌های گواه خشم، عدم انتقاد از شخصیت به جای انتقاد از رفتار.
نهم	صداقت و درستکاری	تعریف درستکاری و اهمیت آن در رفتارهای فرد، بیان مصادیق راستگویی و دروغ‌گویی، پرهیز از دروغ‌گویی و پیامدهای منفی آن، بررسی دلایل دروغ‌گویی‌های مصلحت‌طلبانه، انجام کارهای درست حتی در موقعیت‌هایی که نفع شخص در آن نباشد.
دهم	بخشش	تعریف مصادیق بخشش، بررسی پیامدهای مثبت آن، بررسی نقش بخشش در جلوگیری از تشدید مشکلات، و بخشش در هنگام موقعیت برتر و احساس برتری هنگام بخشش.
یازدهم	خلاصه و نتیجه	تشخیص موارد به کارگیری هوش اخلاقی، روش‌های ایجاد و تقویت فضیلت‌های نامبرده، تقدیر و تشکر از دانش‌آموزان به سبب حضور در جلسات آموزشی، مرور کلیه جلسات به همراه تبادل نظر و بحث گروهی، چگونگی تداوم موارد یاد گرفته شده در زندگی فردی و اجتماعی و انتقال آن به دوستان و خانواده.

یافته‌ها

کار می‌رود. بدین ترتیب که هر یک از نمرات در پیش‌آزمون به عنوان هم تغییر در نمرات پس‌آزمون به کار برده می‌شود. در تجزیه و تحلیل کوواریانس رعایت برخی از مفروضه‌ها (مانند نرمال بودن توزیع داده‌ها، همگنی شیب خط رگرسیون و همگنی واریانس‌های خطا) الزامی است. در این پژوهش نیز ابتدا به بررسی این مفروضه‌ها پرداخته شد و سپس از آنجایی که این مفروضه‌ها (بررسی نرمال بودن توزیع داده‌ها با آزمون کولموگروف - اسمیرنوف: Z بین ۰/۵۷ تا ۰/۶۴، $P > ۰/۰۱$ ، همگنی شیب خط رگرسیون: $F=۲/۶۶$ ، $P > ۰/۰۱$ ، همگنی واریانس‌های خطا: $F=۲/۲۱$ ، $P > ۰/۰۱$) برقرار بودند، از تجزیه و تحلیل کوواریانس به منظور مقایسه‌ی میانگین نمره‌های سازش‌یافتگی کلی دانش‌آموزان زورگو گروه‌های آزمایش و گواه در پس‌آزمون استفاده شد که نتایج آن در جدول ذیل ارائه شده است.

همان‌طور که در جدول ۲ مشاهده می‌شود، میانگین و انحراف معیار سازش‌یافتگی کلی دانش‌آموزان زورگو گروه آزمایش در مرحله‌ی پیش‌آزمون به ترتیب ۳۲/۴۵ و ۳/۱۰ و میانگین و انحراف معیار سازش‌یافتگی کلی دانش‌آموزان زورگو گروه گواه در مرحله‌ی پیش‌آزمون به ترتیب برابر با ۳۱/۷۰ و ۲/۴۳ می‌باشد. همچنین میانگین و انحراف معیار سازش‌یافتگی کلی دانش‌آموزان زورگو گروه آزمایش در مرحله‌ی پس‌آزمون به ترتیب برابر با ۴۰/۴۵ و ۳/۲۸ و میانگین و انحراف معیار سازش‌یافتگی کلی دانش‌آموزان زورگو گروه گواه در مرحله‌ی پس‌آزمون به ترتیب برابر با ۳۲/۲۵ و ۲/۸۶ می‌باشد.

برای آزمون فرضیه در رابطه با سازش‌یافتگی کلی از تجزیه و تحلیل کوواریانس استفاده شد. تجزیه و تحلیل کوواریانس یک روش آماری است که به منظور تعدیل تفاوت‌های اولیه آزمودنی‌ها به

جدول ۲. آماره‌های توصیفی سازش‌یافتگی و مؤلفه‌های آن در دانش‌آموزان زورگو				
مرحله	متغیرها	گروه آزمایش		گروه گواه
		میانگین	انحراف معیار	
پیش‌آزمون	سازش‌یافتگی عاطفی	۱۰/۵۵	۲/۲۱	۱۰/۹۰
	سازش‌یافتگی آموزشی	۱۰/۸۰	۱/۷۶	۱۰/۲۰
	سازش‌یافتگی اجتماعی	۱۱/۱۰	۱/۴۸	۱۰/۶۰
	سازش‌یافتگی کلی	۳۲/۴۵	۳/۱۰	۳۱/۷۰
پس‌آزمون	سازش‌یافتگی عاطفی	۱۳/۷۰	۱/۶۹	۱۱/۱۰
	سازش‌یافتگی آموزشی	۱۳/۵۰	۲/۲۶	۱۰/۱۵
	سازش‌یافتگی اجتماعی	۱۳/۲۵	۱/۰۲	۱۱/۰۰
	سازش‌یافتگی کلی	۴۰/۴۵	۳/۲۸	۳۲/۲۵

جدول ۳. تجزیه و تحلیل کوواریانس برای مقایسه‌ی میانگین نمره‌های سازش‌یافتگی کلی دانش‌آموزان زورگو در پس‌آزمون						
منبع تغییرات	مجموع مجدورات	درجات آزادی	میانگین مجدورات	F	Sig	اندازه اثر
پیش‌آزمون	۱۸۳/۰۷	۱	۱۸۳/۰۷	۳۸/۱۳	۰/۰۰۱	۰/۵۱
گروه	۵۶۸/۱۹	۱	۵۶۸/۱۹	۱۱۸/۳۵	۰/۰۰۱	۰/۷۶
خطا	۷۱/۵۶	۲۷	۲/۶۵			

بودن این مفروضه‌ها بودند. بنابراین، از تجزیه و تحلیل کوواریانس چندمتغیری به‌منظور مقایسه‌ی میانگین نمره‌های مؤلفه‌های سازش‌یافتگی دانش‌آموزان زورگو گروه‌های آزمایش و گواه در پس‌آزمون استفاده شد، که نتایج آن در جدول ذیل ارائه شده است. همان‌طور که در جدول ۴ مشاهده می‌شود، نتیجه‌ی تجزیه و تحلیل کوواریانس چندمتغیری حاکی از آن است که هر چهار آماره اثر پیلایی ($F=۳۶/۱۰$, $P<۰/۰۱$)، لامبدای ویلکز ($F=۳۶/۱۰$)، اثر هتلینگ ($F=۳۶/۱۰$, $P<۰/۰۱$) و بزرگترین ریشه‌ی روی ($F=۳۶/۱۰$, $P<۰/۰۱$)، معنادار می‌باشند. بدین ترتیب مشخص می‌گردد که ترکیب خطی متغیرهای وابسته پس از تعدیل تفاوت‌های اولیه، از متغیر مستقل تأثیر پذیرفته‌اند؛ به عبارت دیگر، نتایج تجزیه و تحلیل کوواریانس چندمتغیری نشان می‌دهد که روش مداخله (مهارت‌های هوش اخلاقی) بر ترکیب خطی متغیرهای وابسته مؤثر بوده است و تفاوت معناداری بین گروه‌ها وجود دارد. بنابراین، با استفاده از تجزیه و تحلیل کوواریانس تک‌متغیری به بررسی متغیرهای پژوهش پرداخته می‌شود تا معلوم گردد که تفاوت مشاهده شده در ترکیب خطی، مربوط به کجا است.

با توجه به نتایج جدول ۳ ($F=۱۱۸/۳۵$, $P<۰/۰۱$)، پس از تعدیل نمره‌های پیش‌آزمون، تفاوت بین گروه آزمایش و گواه در سطح آلفای ۰/۰۱ معنادار است؛ بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت که آموزش مهارت‌های هوش اخلاقی بر افزایش سازش‌یافتگی کلی دانش‌آموزان زورگو اثربخش بوده است و بین گروه آزمایش و گواه از لحاظ میزان سازش‌یافتگی کلی در پس‌آزمون تفاوت معناداری وجود دارد.

برای آزمون فرضیه در رابطه با مؤلفه‌های سازش‌یافتگی از تجزیه و تحلیل کوواریانس چندمتغیری استفاده شد. در تجزیه و تحلیل کوواریانس رعایت بعضی مفروضه‌ها از قبیل نرمال بودن توزیع داده‌ها، همسانی ماتریس‌های واریانس - کوواریانس و همگنی واریانس‌های خطا، الزامی است. در این پژوهش نیز ابتدا به بررسی این مفروضه‌ها پرداخته شد. بررسی نرمال بودن توزیع داده‌ها با آزمون کولموگروف - اسمیرنوف: Z بین ۰/۷۳ تا ۱/۳۸، $P>۰/۰۵$ ، نتایج آزمون باکس جهت بررسی مفروضه‌ی همسانی ماتریس‌های واریانس - کوواریانس ($F=۱/۱۱$, $P>۰/۰۱$)، نتایج آزمون لوین جهت بررسی مفروضه‌ی همگنی واریانس‌های خطا برای مؤلفه‌ی سازش‌یافتگی عاطفی ($F=۳/۱۳$, $P>۰/۰۱$)، برای مؤلفه‌ی سازش‌یافتگی آموزشی ($F=۲/۷۷$, $P>۰/۰۱$)، برای مؤلفه‌ی سازش‌یافتگی اجتماعی ($F=۲/۴۲$, $P>۰/۰۱$) همگی نشانگر برقرار

آزمون‌ها	مقادیر	F	درجه‌ی آزادی فرضیه	درجه‌ی آزادی خطا	Sig	اندازه اثر
اثر پیلایی	۰/۷۷	۳۶/۱۰	۳	۳۳	۰/۰۰۱	۰/۷۷
لامبدای ویلکز	۰/۲۳	۳۶/۱۰	۳	۳۳	۰/۰۰۱	۰/۷۷
اثر هنتینگ	۳/۳۶	۳۶/۱۰	۳	۳۳	۰/۰۰۱	۰/۷۷
بزرگ‌ترین ریشه‌ی روی	۳/۳۶	۳۶/۱۰	۳	۳۳	۰/۰۰۱	۰/۷۷

منبع تغییرات	متغیرهای وابسته	مجموع مجذورات	درجات آزادی	میانگین مجذورات	F	Sig	اندازه اثر
سازش‌یافتگی عاطفی	۷۲/۰۳	۱	۷۲/۰۳	۴۶/۲۷	۰/۰۰۱	۰/۵۷	
پیش‌آزمون سازش‌یافتگی آموزشی	۷۴/۶۱	۱	۷۴/۶۱	۳۲/۱۴	۰/۰۰۱	۰/۴۸	
سازش‌یافتگی اجتماعی	۳۲/۳۷	۱	۳۲/۳۷	۳۸/۷۱	۰/۰۰۱	۰/۵۲	
سازش‌یافتگی عاطفی	۶۸/۶۹	۱	۶۸/۶۹	۴۴/۱۳	۰/۰۰۱	۰/۵۶	
سازش‌یافتگی آموزشی گروه	۷۹/۶۸	۱	۷۹/۶۸	۳۴/۳۲	۰/۰۰۱	۰/۵۰	
سازش‌یافتگی اجتماعی	۳۲/۸۴	۱	۳۲/۸۴	۳۹/۲۷	۰/۰۰۱	۰/۵۳	
سازش‌یافتگی عاطفی	۵۴/۴۸	۳۵	۱/۵۶	-	-	-	
خطا سازش‌یافتگی آموزشی	۸۱/۲۶	۳۵	۲/۳۲	-	-	-	
سازش‌یافتگی اجتماعی	۲۹/۲۷	۳۵	۰/۸۴	-	-	-	

اثرگذار در روند بهبود و تقویت زندگی رضایت‌بخش فردی و اجتماعی به شمار می‌رود. بر همین اساس آموزش هوش اخلاقی به دانش‌آموزان کمک می‌کند تا بتوانند با رویدادهای زندگی و تحصیلی سازگار شوند و در روابط بین‌فردی، از گفتگوی دوجانبه و روابط صمیمانه و گرم با افراد خانواده لذت ببرند؛ با باز خورد مثبت و احساس رضایت از خود، خوشبینی به آینده و برنامه‌ریزی برای آینده، به هدفمندی در زندگی اهمیت بدهند، در برابر مشکلات زندگی به عنوان یک فرآیند مداوم یادگیری، تغییر و نمو با تاب آوری بالا، عملکرد مثبت و مطلوبی داشته باشند. همچنین به دانش‌آموزان کمک می‌کند تا عواطف و احساسات خود را به خوبی بشناسند، آنها را به دقت ارزیابی کنند، افکار منطقی و غیرمنطقی مرتبط با آنها را دریابند و دریابند که رعایت اصول اخلاقی، در هدایت عواطف مثبت و منفی مؤثر است (جوادی نژاد، حیدری، نادری، بختیارپور و حافظی، ۱۳۹۷).

در جلسات آموزش هوش اخلاقی به فضیلت‌هایی مانند احترام، مهربانی، همدلی، خویشتنداری و انصاف، مسئولیت‌پذیری، صداقت، بخشش و درستکاری پرداخته می‌شود و دانش‌آموزان با لزوم این مهارت‌ها در ارتباط با دیگران آشنا می‌شوند. رعایت هریک از این فضایل خود به تنهایی سبب بهبود چشمگیر روابط اجتماعی افراد می‌شود، به عنوان مثال کسی که در روابط خود با

با توجه به نتایج جدول ۵ ($F=۴۴/۱۳$, $P<۰/۰۱$), ($F=۳۴/۳۲$), ($P<۰/۰۱$), پس از تعدیل نمره‌های پیش‌آزمون، تفاوت بین گروه آزمایش و گواه در سطح آلفای ۰/۰۱ معنادار است؛ بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت که آموزش مهارت‌های هوش اخلاقی بر افزایش مؤلفه‌های سازش‌یافتگی دانش‌آموزان زورگو اثربخش بوده است و بین گروه آزمایش و گواه از لحاظ میزان مؤلفه‌های سازش‌یافتگی در پس‌آزمون تفاوت معناداری وجود دارد.

بحث و نتیجه‌گیری

هدف این پژوهش تعیین اثربخشی آموزش مهارت‌های هوش اخلاقی بر سازش‌یافتگی (عاطفی، آموزشی، اجتماعی) دانش‌آموزان زورگو بود. نتایج تحلیل کوواریانس حاکی از اثربخشی آموزش مهارت‌های هوش اخلاقی بر افزایش سازش‌یافتگی (عاطفی، آموزشی، اجتماعی) دانش‌آموزان زورگو بود. این نتایج به نوعی با یافته‌های رضاپور میرصالح و همکاران (۱۳۹۶) پهلوان و ابراهیمی نژاد (۱۳۹۵) و ولی (۲۰۱۶) همسو می‌باشد.

در تبیین یافته‌ی این پژوهش می‌توان گفت دانش‌آموزان زورگویی که به هر دلیلی سازش‌یافتگی پایینی داشته‌اند، با فراهم شدن موقعیت‌های آموزشی مناسب توانسته‌اند ویژگی‌های مثبت روانشناختی خود را ارتقاء بخشند و به سطح قابل قبولی از سازش‌یافتگی نائل شوند، زیرا هوش اخلاقی از سازه‌های بنیادی و

رضاپور میر صالح، یاسر؛ خردمند، طاهره و شاهدی، سمیه (۱۳۹۶). اثربخشی آموزش هوش اخلاقی بر عملکرد اجتماعی و مشکلات رفتاری. فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری، ۱۲(۴)، ۲-۱۲.

شهبازیان خونیق، آرش؛ حسنی، امید و سلیمانی، سمیرا (۱۳۹۷). بررسی نقش هوش اخلاقی و اجتماعی در رفتارهای پرخطر دانشجویان دانشگاه علوم پزشکی کردستان در سال تحصیلی ۹۶-۱۳۹۵. مجله دانشگاه علوم پزشکی رفسنجان، ۱۷(۱)، ۳۹-۵۲.

شیخ الاسلامی، علی؛ سلیمانی، اسماعیل و محرمزاده، هنگامه (۱۳۹۷). اثربخشی آموزش حل مسئله اجتماعی بر سازش‌یافتگی و خودکارآمدی دانش‌آموزان زورگو. فصلنامه روانشناسی تربیتی، ۱۳(۴۷)، ۴۹-۷۳.

گل محمدیان، محسن؛ فرحبخش، کیومرث و اسمعیلی، معصومه (۱۳۹۲). اثربخشی آموزش هوش اخلاقی، معنوی و فرهنگی بر ناسازگاری زنان. دوفصلنامه مشاوره و روان درمانی، ۳(۲)، ۲۳۳-۲۰۹.

لطفی، سمیرا (۱۳۹۳). شیوع قلدری در مدارس و رابطه آن با نشانگان روانشناختی دانش‌آموزان ۱۴-۱۰ ساله. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علوم بهزیستی و توانبخشی.

منظری توکلی، وحید؛ کدیور، پروین؛ حسن آبادی، حمیدرضا و عرب‌زاده، مهدی (۱۳۹۷). بررسی تأثیر آموزش راهبردهای پردازش هیجان-مدار بر سازگاری تحصیلی دانش‌آموزان ناسازگار. فصلنامه علمی پژوهشی علوم روانشناختی، ۱۷(۶۶)، ۲۴۶-۲۵۸.

نجاتی، مریم؛ میرنسب، میرمحمود و فتحی آذر، اسکندر (۱۳۹۶). مقایسه ترازهای تحوّل ادراک خود در نوجوانان زورگو و همتایان بهنجار. فصلنامه علمی پژوهشی علوم روانشناختی، ۱۶(۶۱)، ۱۲۳-۱۰۵.

نجاری، مسعود؛ جدیدی، هوشنگ؛ مرادی، امید و کریمی، کیومرث (۱۳۹۷). تدوین برنامه آموزشی سازگاری اجتماعی و اثربخشی آن بر میزان قلدری دانش‌آموزان پسر. پژوهش‌های روانشناسی اجتماعی، ۵(۲۹)، ۴۳-۵۸.

نمازی، فرحناز و سهرابی شگفتی، نادره (۱۳۹۷). نقش واسطه‌گری سازگاری اجتماعی در بین الگوهای خانواده و سلامت روان نوجوانان. مجله مطالعات روانشناسی تربیتی، ۱۵(۲۹)، ۲۳۷-۲۵۶.

نویدی، احد (۱۳۸۷). تأثیر آموزش مدیریت خشم بر توانش‌های سازگاری پسران دوره متوسطه شهر تهران. مجله روان‌پزشکی و روانشناسی بالینی ایران، ۱۴(۴)، ۳۹۴-۴۰۳.

یاسمی‌نژاد، پریسا (۱۳۹۳). اثربخشی آموزش هوش اخلاقی بر بخشودگی بین‌فردی، همدلی هیجانی، مسئولیت‌پذیری و اخلاق تحصیلی

سایرین مهربان، بخشنده، ملاحظه‌گر و مسئولیت‌پذیر باشد و در روابط بین‌فردی خود جانب انصاف را رعایت کند، به سبب صداقت و خویشتنداری در جمع دوستان خود به عنوان فرد قابل اعتماد شناخته می‌شود و در نتیجه به لحاظ اجتماعی فرد مطلوبی برای دوستی و برقراری رابطه است و اشخاص زیادی پیرامون او جمع خواهند شد.

لذا می‌توان اینگونه بیان کرد که هوش اخلاقی به این گروه از دانش‌آموزان زورگو کمک می‌کند درست را از نادرست تشخیص دهند، هنگام مواجهه با مشکلات و مسائل زندگی و تحصیلی صبر و تحمل بیشتری داشته باشند. همچنین پایبندی به اصول و ارزش‌های دینی و اخلاقی و تفکر و آگاهی قبل از عمل، خودمهارگری آنها را هنگام رویارویی با وسوسه‌ها و لذت‌های زودگذر و فشارهای روانی، محیطی و اجتماعی افزایش می‌دهد و این خودمهارگری و مبارزه با وسوسه‌های درونی و بیرونی از انواع رفتارهای ناسازگارانه جلوگیری می‌کند.

در مجموع با توجه به نتایج به‌دست‌آمده از این پژوهش می‌توان گفت در این روش به دانش‌آموزان زورگو آموخته می‌شود که به‌جای اجتناب فکری و عملی از افکار و موقعیت‌های اجتماعی، با افزایش پذیرش روانی و ذهنی سازش‌یافتگی خود را افزایش دهند. بنابراین، پیشنهاد می‌شود که مشاوران از این روش در مراکز مشاوره و مدارس برای این گروه از دانش‌آموزان استفاده کنند. از جمله محدودیت‌های این پژوهش مربوط به جامعه آماری آن است که فقط متشکل از دانش‌آموزان زورگو متوسطه‌ی دوم شهر اردبیل بود. بنابراین، پیشنهاد می‌شود که در آینده، پژوهش‌هایی از این نوع بر روی گروه‌های دیگر دانش‌آموزان و در جوامع دیگر نیز انجام پذیرد تا قابلیت تعمیم‌پذیری بیشتری داشته باشد.

منابع

پهلوان، فاطمه و ابراهیمی نژاد، غلامرضا (۱۳۹۵). تعیین اثربخشی آموزش هوش اخلاقی بر ارتباط مثبت با دیگران در دختران مقطع دوم دبیرستان. سومین همایش ملی روانشناسی و علوم تربیتی. جوادی‌نژاد، علی؛ حیدری، علیرضا؛ نادری، فرح؛ بختیارپور، سعید و حافظی، فریبا (۱۳۹۷). اثربخشی آموزش هوش اخلاقی بر بهزیستی روانشناختی دانش‌آموزان مقطع دبیرستان دوم. اخلاق زیستی، ۸(۲۹)، ۶۲-۵۳.

- Stein DJ, Koen N, Donald KA, Adnams CM, Koopowitz S, Lund C, et al. (2015). Investigating the psychosocial determinants of child health in Africa: the Drakenstein Child Health Study. *Journal of Neuroscience Methods*, 252, 27-35.
- Vanderbilt, D., & Augustyn, M. (2010). The effects of bullying. *Pediatrics and Child Health*, 20(7), 315-320.
- دانش آموزان دختر متوسطه. رساله دکتری. دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی دانشگاه شهید چمران اهواز.
- Bachem, R., & Casey, P. (2018). Adjustment disorder: a diagnosis whose time has come. *Journal of Affective Disorders*, 227, 243-253.
- Bao, Z., Zhang, W., Lai, X., Sun, W., & Wang, Y. (2015). Parental attachment and Chinese adolescents' delinquency: The mediating role of moral disengagement. *Journal of Adolescence*, 11(4), 37-47.
- Borba M. (2005). *The step-by-step plan to building moral intelligence. Nurturing Kids Heart& Souls*. National Educator Award, National council of Self-esteem: Jossey-Bass. 108-154.
- Brit, C., Camila, Olivira, T. Marluce. (2013). Bullying and self- esteem in adolescents from public schools. *Journal of Pediatrics*, 86(6), 601-607.
- Gini, G., Pozzoli, T., & Hymel, S. (2014). Moral disengagement among children and youth: A meta-analytic review of links to aggressive behavior. *Aggressive behavior*, 40(1), 56-68.
- Jansen, D. E., Veenstra, R., Ormel, J., Verhulst, F. C. & Reijneveld, S. A. (2011). Early risk factors for being a bullying, victim or bully victim in late elementary and early secondary education: The longitudinal TRAILS study. *BMC Public Health*, 11, 440-445.
- Jie, W., yuan, H., Ciyong, L., Xue, G., Lan, G., Hong., Fanfan, C., & Ying, Z. (2015). Bullying behaviors among chinese school-aged youth: A prevalence and correlates study in guangdong province. *Psychiatry Research*, 3(225), 716-722.
- Juvonen, J, Esponzoza & schacter (2016). *Encyclopedia of Mental Health* (Second Edition). Pages 216–221. ISBN: 978-0-12-397753-3.
- Kokkinos, C. M., Baltzidis, E., & Xynogala, D. (2016). Prevalence and personality correlates of Facebook bullying among university undergraduates. *Computers in Human Behavior*, 55, 840-850.
- Lee YJ. (2016). The effect of children's moral emotions on social competence: among adolescent boys and girls with varied histories of problem behavior. *Sport, Exercise, and Performance Psychology*, 1(5), 19-37.
- Naqashzadeh M, Sabahzadeh M. (2016). The effect of training moral intelligence components on the social interaction of female junior high school students. *Academic Journal of Psychological Studies*, 5(2), pp. 152-158.
- Olweus, D., (1988). *Critical Views on the Pikas Method*. In P.K. Smith and S. Sharp. Great Britain: Routledge, 222-252.
- Pepler, D. J., Craig, W. M., Connolly, J. A., Yuile, A., McMaster, L., & Jiang, D. (2006). A developmental perspective on bullying. *Aggressive Behavior*, 32(4), 376-384.
- Ricardo, R.R, Ricardo, H., Andressa, T., Diego, F.S. (2013). Prevalence and characteristics of victims and perpetrators of bullying. *Journal de pediatria (versao empportuges)*, 89 (2), 164-170.